

سنجش هویت جمعی ایرانیان؛ با تأکید بر مؤلفه دین‌داری

شقایق حیدری*

E-mail: heidari.shaghayegh@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۲/۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۹/۲۲

چکیده

هویت ملی از موضوعات محوری است و راه‌های ایجاد وفاق و همدلی، انسجام و همبستگی اجتماعی و استمرار در فرایندهای تعلق و هویت‌یابی از مهم‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاری به شمار می‌رود. شناسایی مبانی هویت‌بخش و همبستگی ساز، روش‌های ایجاد احساس تعلق، تعهد و وفاداری به جامعه، چگونگی استمرار و رفع موانع تحقق و تداوم آن ضرورتی انکارناپذیر است. مؤسسه مطالعات ملی، با سابقه چندین دهه فعالیت و حضور مستمر علمی در مسائل و مباحث مربوط به هویت و هویت ملی، بر آن شد تا برای کمک به برنامه‌ریزان و تصمیم‌سازان کشور در حوزه سیاست‌گذاری تنوع فرهنگی، پیمایشی را در سطح ملی انجام دهد. بر این اساس، پژوهشی با عنوان «سنجش هویت جمعی ایرانیان» با حجم نمونه ۱۵۰۳۴ نفر از افراد ۱۸ الی ۶۵ ساله در سطح کشور (۳۱ استان) در دی و بهمن ۱۳۹۳ انجام گرفت. یکی از متغیرهای این سنجش «دین‌داری»، در چهار بعد شناختی، اعتقادی، عاطفی و مناسکی بود. در مقاله حاضر به توصیف نتایج سنجش این بعد از هویت جمعی ایرانیان پرداخته شده است.

سؤال‌های تحقیق عبارت‌اند از: کم و کیف متغیر دین‌داری نزد شهروندان ایرانی چگونه است؟ و کدام یک از ابعاد متغیر دین‌داری نزد شهروندان ایرانی رجحان و برجستگی بیشتری دارد؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که گرایش دینی و دین‌داری در جامعه ایران بالا است و در میان چهار بعد دین‌داری به ترتیب: بعد شناختی، بعد اعتقادی، بعد عاطفی و بعد مناسکی دارای اولویت و اهمیت است.

کلید واژه‌ها: هویت جمعی ایرانیان، هویت ملی، دین، دین‌داری.

* دکتری علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، مدرس دانشگاه، پژوهشگر مباحث هویتی، نویسنده مسؤل

مقدمه و طرح مسأله

«دین» به عنوان یک نهاد اجتماعی با ویژگی فردی و جمعی، از ارزش‌ها و قواعد اجتماعی پشتیبانی می‌کند و جهت دهنده و مظهر قدرت جامعه و انسان، بسترساز ارتباطات انسانی و موجب ثبات، استمرار و همبستگی جامعه است. از سوی دیگر، دین ارزش‌آفرین بوده و به هنجارها شکل می‌دهد، دین به زندگی انسان معنی می‌بخشد و راهنمای مؤثری برای هدایت و سعادت انسان در دنیا و آخرت است. هم‌چنین، دین برای جامعه معنایی از هویت و همبستگی را به وجود می‌آورد و آن را تحکیم می‌بخشد (تنهایی، ۱۳۹۰: ۵).

«دین‌داری» در یک حالت کلی، داشتن اهتمام دینی است به نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متأثر سازد (ن.ک: شجاعی‌زند، ۱۳۸۴). هم‌چنین می‌توان گفت دین‌داری به معنای درگیری و دغدغه دینی داشتن است. دین‌داری علاوه بر این، به معنای دینی بودن و التزام دینی نیز در نظر گرفته شده است (سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۹).

پدیده دین‌داری از موضوعات قابل توجهی است که اهمیت آن را از تعداد تلاش‌هایی می‌توان دریافت که در سال‌های اخیر برای ساخت و به کارگیری سنجه‌های دین‌داری مصروف شده است. این تلاش‌ها از دل اقتضائات و ضرورت‌های قابل درکی بیرون آمده است که نمی‌توانست بدون پاسخ باقی بماند. ضرورت این مطالعات به طور عام برخاسته از نفوذ و اعتباری است که هنوز دین برای انسان و اجتماع دارد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۳۵).

امروزه، نهادهای جدیدی مانند مدارس، رسانه‌ها، دانشگاه‌ها و... در کنار نهاد قدیمی خانواده هر یک ارزشی خاص را اشاعه می‌دهند و این امر سبب ناهمگنی جامعه شده و افراد جدیدی هم که وارد این جامعه می‌شوند در معرض تغییر قرار دارند و ایده‌هایشان متفاوت با ایده‌های نسل قبل می‌شود. عدم تولید نمادهای دینی مبتنی بر شرایط روز، منجر به تضعیف برداشت و ادراک نمادهای دینی، که نقش توجیه‌کننده مهمی در انتقال معانی مذهبی دارند، می‌شود و در نهایت قطع پیوند آن‌ها را با نظام معنی ممکن است در پیش داشته باشد و منجر به تعدد معانی آن‌ها گردد (میرسندسی، ۱۳۸۳: ۱۵۶).

از سوی دیگر، دین‌داری ارتباط مستقیم و معناداری با مقوله هویت دارد. مقوله‌ی هویت به‌طور عام و هویت‌های جمعی به‌طور خاص، از جمله موضوعات اساسی و بنیادی در جوامع امروز محسوب می‌شود، تا جایی که نه تنها در ایران، بلکه در اکثر کشورهای جهان توجه و برآورد وضعیت موجود هویت‌های جمعی، تحلیل سیر تکوین

و چشم‌انداز تحولات آن در آینده هم برای دولت‌ها و حکومت‌ها و هم برای محافل علمی و پژوهشی به‌عنوان یک اولویت شناختی محسوب شده و واجد اهمیت ویژه است. نیل به وفاق و همبستگی اجتماعی، همواره یکی از دل‌مشغولی‌های اصلی مسئولان و سیاست‌گذاران فرهنگی و اجتماعی، گروه‌های اجتماعی و نخبگان و روشنفکران بوده است؛ زیرا استمرار حیات واحدهای سیاسی مرسوم اتخاذ تدابیری جهت ایجاد احساس تعلق و پیوستگی اعضای آن است. از این‌رو، جست‌وجو و شناسایی مبانی هویت‌بخش و همبستگی‌ساز، روش‌های ایجاد احساس تعلق، تعهد و وفاداری به اجتماعی جامعه‌ای، چگونگی استمرار و رفع موانع تحقق و تداوم آن ضرورتی انکارناپذیر است. اهمیت پرداخت به چنین بحثی از آنجایی فزونی و اهمیت می‌یابد که کشور ما به‌عنوان واحد سیاسی و جغرافیایی بنا بر دلایل تاریخی، سیاسی و ژئوپلیتیک همواره کانون تحولات و توجه دیگر کشورها و نظام‌های بین‌المللی قرار داشته است. آنچه در این شرایط قابل توجه به نظر می‌رسد این است که چگونه می‌توان با ترسیم راهبردها و خط‌مشی‌هایی عملی، ضمن در نظر گرفتن دغدغه‌ها و حساسیت‌های خارجی و داخلی به تبیین درستی از «هویت ملی» دست‌یافت؛ ابعاد و سطوح مختلف و فرایند تحول آن را شناخت و الزامات، ضرورت‌ها و حساسیت‌های داخلی و خارجی را در چارچوب نگاهی وحدت‌ساز جهت‌دهی نمود؛ درک درستی از موانع و محدودیت‌های پیش‌رو در این زمینه به دست آورد و با لحاظ نمودن عوامل «تعین‌بخش» داخلی، مانع از شکل‌گیری بحران هویت متأثر از علل و بسترهای «تشدیدکننده» خارجی گردید.

در این رابطه، مؤسسه مطالعات ملی، که سابقه چندین دهه فعالیت و حضور مستمر علمی در مسائل و مباحث مربوط به هویت و هویت ملی را دارد، بر آن شد که در راستای کمک به برنامه‌ریزان و تصمیم‌سازان کشور در حوزه سیاست‌گذاری تنوع فرهنگی پیمایشی در سطح ملی انجام دهد. بر این اساس، پژوهشی با عنوان «سنجش هویت جمعی ایرانیان» در دی و بهمن ۱۳۹۳، با حجم نمونه ۱۵۰۳۴ در سطح کشور (۳۱ استان) از افراد ۱۸ الی ۶۵ ساله توسط مؤسسه مطالعات ملی انجام گرفت.

متغیرهای «هویت ملی»، «هویت مدرن»، «هویت محلی»، «سرمایه اجتماعی»، «نظام ارزشی»، «احساس عدالت»، «احساس آزادی و امنیت»، «دین‌داری»، «فضای مجازی»، «ارزش‌های اجتماعی»، «نوع و سطح روابط»، «همبستگی اجتماعی» (احساس جمعی عام) و «رسانه» متغیرهای اصلی را در این پژوهش تشکیل می‌دهند. برای سنجش دقیق متغیرها تلاش شد برای هر متغیر چندین شاخص و برای هر شاخص گویه‌هایی تعریف

و به صورت خوشه‌ای در ساختار پرسشنامه قرار گیرد. در تحقیق حاضر به نتایج سنجش متغیر «دین‌داری» پرداخته شده و مهم‌ترین نتایج تحقیق در قالب جدول‌ها، تعاریف و توصیف ارائه شده است.

مهم‌ترین سؤال‌ها این تحقیق عبارت‌اند از:

- ۱- کم و کیف متغیر «دین‌داری»، نزد شهروندان ایرانی چگونه است؟
- ۲- کدام یک از ابعاد متغیر «دین‌داری»، نزد شهروندان ایرانی از رجحان و برجستگی بیشتری برخوردار است؟
- ۳- علل و عوامل تأثیرگذار بر ترجیحات هویتی در ایران کدام‌اند؟

چارچوب نظری و مفهومی

الف) هویت ملی

هویت ملی یکی از اشکال و انواع هویت جمعی محسوب می‌شود که تلاش می‌کند از بُعد نظری و عملی وحدتی خاص برای مردم مشخص و اثبات کند و آن‌ها را به لحاظ اجتماعی پیوند دهد (ن.ک: کچوئیان، ۱۳۸۴). «احمد اشرف» هویت را به معنی هستی و وجود و چیزی می‌داند که وسیله شناسایی فرد است، یعنی مجموعه خصائل فردی و ویژگی‌های رفتاری که از روی آن فرد به عنوان یک گروه اجتماعی شناخته و از دیگران متمایز شود (اشرف، ۱۳۸۱: ۲۳). این شناخت از خود و دیگران، در پرتو یک فرایند معناسازی و ساخته شدن معنا ممکن می‌شود. به تعبیر «مانوئل کاستلز»، هویت بر پایه یک ویژگی فرهنگی یا یک دسته ویژگی‌های فرهنگی است که بر دیگر منابع برتری دارند (ن.ک: کاستلز، ۱۳۸۰).

به‌طور کلی، هویت ملی را می‌توان به معنای بازتعریف و بازتفسیر دائمی الگوی ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، اسطوره‌ها و سنت‌هایی دانست که میراث تمایز بخش ملت‌ها را تشکیل می‌دهند و تشخیص هویت افراد با الگو و عناصر فرهنگی آن امکان‌پذیر می‌شود (اسمیت، ۱۳۸۳: ۲۹). در این معنا هویت ملی عبارت است از میزان احساس تعلق، تعهد و وفاداری شهروندان به مؤلفه‌ها، عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی (جامعه‌ی کل) شامل دین و آیین، آداب و مناسک، تاریخ، سرزمین، زبان و ادبیات، مردم، دولت و نظام سیاسی ای که سبب شناسایی و تمایز مرزهای «درون‌گروه - برون‌گروه»، «ما - آن‌ها» می‌شود؛ از این‌رو در درون یک اجتماع ملی، میزان تعلق، تعهد و وفاداری اعضا به هر یک از این عناصر و نمادها، احساس هویت ملی آن‌ها را

مشخص می‌سازد. به‌طور کلی درباره هویت ملی ایرانیان، برخی محققان معتقدند مؤلفه‌ها و عناصر هویت ملی در ایران به مرور در طول تاریخ از سه حوزه ایران، اسلام و غرب متأثر شده‌اند (سروش، ۱۳۶۶: ۲۵۵؛ شایگان، ۱۳۸۰: ۲۳؛ داوری‌اردکانی، ۱۳۷۰: ۳۱ و جهانگللو، ۱۳۸۱).

الف) وجوه هویت ملی: مطابق ادبیات موجود و نظریه‌های مرتبط با هویت ملی، برای هویت ملی وجوه متعددی را می‌توان در نظر گرفت. با در نظر گرفتن این نظریه‌ها، در ارتباط با تعریف هویت ملی در ایران (هویت ایرانی و اسلامی)، وجوه هویت ملی توضیح داده می‌شوند:

۱- **وجوه احساسی و عاطفی هویت ایرانی و اسلامی:** این وجه از هویت ملی دارای چهار ویژگی احساس تعلق، غرور، تعهد و مسئولیت است.

۲- **وجوه شناختی هویت ایرانی و اسلامی (خودآگاهی دینی و ملی):** عبارت است از میزان شناخت و آگاهی که افراد نسبت به اجتماع ملی، فرهنگ، تاریخ، سرزمین، حکومت، میراث مشترک فرهنگی، تاریخی و ادبی، مفاخر ملی، اسطوره‌ها، اعیاد، مناسک و آیین دینی، مذهبی و ایرانی و ملتی به نام ایران دارند.

۳- **وجوه ارزشی هویت ایرانی و اسلامی:** شامل آثار، تبعات و پیامدهای ارزشی خوشایند و مثبتی که افراد نسبت به پیوند و تعلقشان به اجتماع ملی، فرهنگ، آیین دینی، مذهبی، تاریخ، سرزمین، حکومت، میراث مشترک فرهنگی، تاریخی و ملتی به نام ایران احساس می‌کنند.

ب) ابعاد هویت ملی: اگر هویت ملی به‌عنوان عامل تمایز افراد یک جامعه از جامعه دیگر در نظر گرفته شود، این تمایز تنها در «مکان» و «جغرافیای سیاسی» محل زندگی افراد خلاصه نمی‌شود، بلکه ارزش‌ها، مناسک، گذشته تاریخی، میراث فرهنگی، سبک زندگی، علائق، باورها، هنجارها، آداب و رسوم و سنن آن‌ها نیز باعث این تمایز می‌شود. از این‌رو برخی محققان هویت ملی ایرانیان را در هفت بعد اساسی شامل: بعد اجتماعی، بعد تاریخی، بعد جغرافیایی، بعد سیاسی، بعد دینی، بعد فرهنگی یا میراث فرهنگی و بعد زبانی و ادبی (مقایسه کنید با: حاجیانی، ۱۳۷۹: ۱۹۸) و برخی دیگر با تلفیق ابعاد زبانی، ادبی، فرهنگی و دینی، آن را در پنج بعد تقسیم‌بندی کرده‌اند. در این دسته‌بندی، بعد اجتماعی هویت ملی، ناظر بر احساس تعلق خاطر مشترک و تعهد افراد به اجتماع ملی است. بعد تاریخی هویت ملی، بر خاطرات، رخدادها، شخصیت‌ها و فراز و نشیب‌های تاریخی اشاره دارد. بعد جغرافیایی هویت ملی، بر قلمرو یک سرزمین مشخص نظر دارد. بعد سیاسی هویت ملی، ناظر بر تعلق به یک نظام واحد

سیاسی و ارزش‌های مشروعیت‌بخش در یک دولت ملی است. بعد فرهنگی هویت ملی، از یک سو معطوف به گرایش‌ها و علاقه‌های دینی و مذهبی مشترک و وفاداری و اعتقاد به مناسک و آیین‌های دینی و از دیگر سو ناظر بر سنت‌ها، اسطوره‌ها، فولکلور، هنر، معماری، زبان و ادبیات ملی است.

ب) دین‌داری

یکی از عوامل مؤثر بر نگرش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌های اجتماعی، میزان پابندی افراد به معیارها و ارزش‌های دینی و سطح و عمق اعتقادهای دینی است. موضوعی که در ادبیات اجتماعی تحت عنوان گرایش‌های دینی و دین‌داری مفهوم‌سازی شده و برای کمی‌سازی، سنجش‌پذیری و اندازه‌گیری آن مدل‌های نظری و شاخص‌هایی ارائه شده است. موضوع دین و دین‌داری در ایران به علت ریشه‌های عمیق و تأثیرگذار آن بر جامعه، کنش‌ها و هویت جمعی، بسیار با اهمیت است. از دین تعریف‌های متعددی ارائه شده است. یکی از دلایل این تعدد تعریف‌ها، گوناگونی تجلیات دین است. به همین خاطر دین‌شناسان متأخر بر دشواری حصول توافق و اجماع در تعریف دین اعتراف کرده‌اند. به عنوان مثال اسپرو عقیده دارد به دلیل پیچیدگی و تنوع دین، ارائه تعریفی جامع و واحد از دین امکان‌پذیر نیست (برگرفته از: همپتون، ۱۳۷۷: ۱۱۹). برخی صاحب‌نظران وجود تعدد در تعریف دین را نه از ناحیه دین، بلکه از معضل عام تعریف مفاهیم فرهنگی که معمولاً حامل بار معنایی مختص به هر جامعه است، ناشی می‌دانند. بر این اساس تمامی تعریف‌ها با نوعی نگرش و سوگیری استوار هستند و بر دینی‌حامل در ظرف فرهنگی مشخص نظر دارند. با وجود تمام مشکلات و کاستی‌هایی که در راه نیل به ارائه تعریفی واحد و جامع از دین وجود دارد، برای انجام مطالعه در مورد دین و مطالعات دین‌پژوهی ناگزیر از ارائه تعریف دقیق از آن هستیم؛ زیرا ارائه چنین تعریفی لازم و تعیین‌کننده است.

از نظر پژوهش حاضر، دین مشتمل بر مجموعه‌ای از شناخت‌ها و الگوهای برای عاطفه (احساسات) و دستوراتی برای عمل (احکام) است. در حقیقت، وقتی ادیان از آدمیان می‌خواهند که ایمان بیاورند، یعنی شناخت‌های ارائه شده توسط دین را باور کرده، احوال و صفات خویش را مطابق با الگوی دینی بسازند و به احکام و دستورات دینی عمل کنند؛ و دین‌داری عبارت است از میزانی که فرد به تعالیم و دستورات دینی التزام دارد و در قالب باورها، احساسات و رفتارهای فرد بازتاب می‌یابد (طالبان، ۱۳۸۸: ۱۸).

شاخص‌های دین‌داری امری نسبی هستند که از جامعه‌ای به جامعه‌ی دیگر متفاوت‌اند. به عنوان مثال در جوامع اسلامی حج، امر به معروف و نهی از منکر، خواندن نماز و گرفتن روزه از شاخص‌های فرد دین‌دار و مؤمن محسوب می‌شود، حال آن‌که ممکن است در جوامع غربی که آیین مسیحیت وجود دارد شاخص‌های فرد دین‌دار امور دیگری باشد. بنابراین باید پذیرفت شاخص‌های یک فرد موحد و دین‌دار در همه جوامع یکسان نیست و بسته به وضعیت فرهنگی و آیین جاری در آن جامعه این شاخص‌ها متفاوت است. برخی محققان عقیده دارند برای مطالعه و سنجش دین‌داری می‌توان به شاخص‌ها و ملاک‌های بیرونی و ظاهری که در رفتار فرد تجلی دارد توجه کرد. برخی دیگر به شاخص‌ها و ملاک‌های درونی و ذهنی فرد مؤمن نظر دارند و دسته سوم قائل به هر دودسته از شاخص‌های درونی و بیرونی هستند.

از مهم‌ترین مدل‌های سنجش دین‌داری در جامعه‌شناسی دین در امریکا که شهرت و کاربرد جهانی یافته است، مدل استارک و گلاک (۱۹۶۵) است. با این‌که ایشان تقدم در قائل شدن ابعاد متعدد برای دین‌داری را به لِنسکی (۱۹۶۳) داده؛ اما به هر صورت این مدل چندبعدی او است که به یک الگوی رایج در سنجش دین‌داری تبدیل شده است (ن.ک به: شجاعی‌زند، ۱۳۸۴). در این مدل ابعاد دین‌داری عبارت‌اند از:

۱- بعد اعتقادی: منظور از بعد اعتقادی دین، بعد ایدئولوژیکی و محتوای نظری دین است که بیشتر مبتنی بر اعتقادات است. این بعد با گویه‌هایی نظیر: «در روز قیامت به اعمال و رفتار ما دقیقاً رسیدگی می‌شود و نیکوکاران به بهشت و بدکاران به جهنم خواهند رفت، این دنیای پر از ظلم و جور با ظهور امام زمان پر از عدل و داد خواهد شد، من به وجود فرشتگان اعتقاد دارم، شیطان واقعاً وجود دارد، اگر ما امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنیم فساد و فحشا همه جا را پر می‌کند، قرآن کلام خداوند است و هر چه می‌گویند حقیقت محض است» مورد سنجش قرار می‌گیرد.

۲- بعد تجربی: این بعد شامل احساسات، ادراکات و تأثراتی است که فرد در رابطه خود با خداوند احساس می‌کند. این بعد با گویه‌هایی نظیر: «کسی که به خدا ایمان دارد از مرگ نمی‌ترسد. بعضی وقت‌ها احساس ترس از خداوند به من دست می‌دهد. هرگاه به حرم یکی از امامان و اولیا می‌روم احساس معنویت عمیقی به من دست می‌دهد. گاهی احساس می‌کنم به خدا نزدیک شده‌ام. بدون اعتقادات دینی احساس می‌کنم زندگی‌ام پوچ و بی‌هدف است. گاهی احساس توبه می‌کنم و از خداوند می‌خواهم تا برای جبران گناهانم به من کمک کند» مورد سنجش قرار می‌گیرد.

۳- بعد پیامدی: این بعد به بررسی افکار و اعمالی می‌پردازد که فرد به واسطه اعتقادات و تجربه‌های دینی، خود را ملزم به رعایت آن‌ها می‌داند. این بعد با گویه‌هایی نظیر: «زندگی در جامعه ما که ارزش‌های اسلامی در آن حاکم است بهتر از زندگی در کشورهای غربی است با همه رفاهی که دارند. بعضی‌ها معتقدند که به‌عنوان مسلمان باید سعی کنیم به افرادی که خلاف شرع عمل می‌کنند تذکر دهیم و آن‌ها را امر به معروف و نهی از منکر کنیم نظر شما چیست؟ تقلب در پرداخت مالیات کار نادرستی است. رهبران سیاسی باید کاردان باشند و مذهبی بودن یا نبودنشان چندان مهم نیست. به نظر می‌رسد بسیاری از قوانین اسلام را نمی‌توان در جامعه‌ی امروزی اجرا کرد. با پدیده‌ی بدحجابی باید با قاطعیت مبارزه کرد» مورد سنجش قرار می‌گیرد.

۴- بعد مناسکی: منظور از این بعد به‌عنوان نشانه‌ای از دین‌داری، انجام اعمال فردی واجب دینی و همچنین حضور فرد در برنامه‌ها و فعالیت‌های رسمی و جمعی نهاد دین است. این بعد با گویه‌هایی نظیر: «تا چه حد با مسجد محل یا هر مؤسسه اسلامی دیگر همکاری دارید. هرچند وقت یکبار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید. در ایام ماه رمضان (چنانچه مریض یا مسافر نباشید) چقدر روزه می‌گیرید. تا چه حد قرآن می‌خوانید. آیا نماز می‌خوانید. آیا در نماز جمعه شرکت می‌کنید. آیا در مراسم اعیاد مذهبی و عزاداری‌ها که در مساجد و تکیه‌ها تشکیل می‌شود شرکت می‌کنید» مورد سنجش قرار می‌گیرد.

۵- بعد آگاهی: این بعد شامل گویه‌های: «آشنایی با باورهای اصلی اسلام و قبول آن‌ها با شناخت و آگاهی کامل و نه براساس تقلید ناآگاهانه بر هر مسلمانی واجب است. بر مسلمانان واجب است که روش‌های صحیح عبادت را بدانند و به‌طور اکید توصیه شده است تا با تاریخ اسلام آشنا شده، قادر به خواندن قرآن باشند» است (سراج‌زاده، ۱۳۸۳: ۸۶).

هالمن (۱۹۹۶) نیز دین‌داری را از طریق سه مؤلفه مذهب شخصی، اعتقادات دینی و کفایت مورد سنجش قرار داده است. از نظر او «مذهب شخصی» یا «میزان مذهبی بودن» شامل گویه‌های: تأکید بر اهمیت خدا در زندگی خود، آرامش داشتن با دین و فراوانی دفعات نماز؛ «اعتقادات دینی»: شامل پنج گویه اعتقاد به خدا، جهنم، بهشت، صاحب روح بودن انسان و زندگی پس از مرگ و «کفایت یا جهت‌گیری مذهبی» شامل: کفایت کلیسا یا مسوولان مذهبی، توان مسوولان مذهبی در پاسخ‌گویی به مسائل اخلاقی و نیازهای فردی، مسائل مربوط به زندگی خانوادگی، نیازهای معنوی و مسائل اجتماعی که کشور با آن‌ها روبه‌رو است می‌شود (هالمن و پیترسون، ۱۹۹۶؛ هالمن و ولوت، ۱۹۹۴).

به نظر می‌رسد جامع‌ترین مطالعه آن است که به هر دو دسته از شاخص‌ها توجه شود. از منظر مطالعه دین‌داری دو زمینه اساسی را می‌توان در فرد مسلمان دید. به عبارت دیگر دین‌داری دو بعد اساسی به شرح زیر دارد:

۱- بعد اعتقادی و ایمانی

این بعد محرک و جهت دهنده‌ی رفتار فرد مسلمان است که در همه یا بخشی از عملکرد روزانه زندگی وی نقش دارد. این بعد مختص حوزه تکالیف دینی نیست، بلکه تمام جنبه‌های ابعاد زندگی فرد مؤمن شامل برخورد با خود، خانواده، خویشاوندان و جامعه را در برمی‌گیرد. به این ترتیب بعد ایمانی و عقیدتی دین کلیه ابعاد زندگی فرد مؤمن و مسلمان را در برمی‌گیرد. از آنجاکه انسان ساحت‌های وجودی متعددی مانند باورها، عقاید، دانش، احساسات و عواطف، لذت‌ها و دردها، خواسته‌ها و عمل دارد؛ لذا بعد عقیدتی دین‌داری به مجموعه ساحت‌های نظری یعنی باورها و عقاید و احساسات مربوط می‌شود (ن.ک به: ملکیان: ۱۳۸۴).

۲- بعد رفتاری و کاربردی

این بعد ناظر بر جنبه‌های بیرونی و عینی دین‌داری است که در جنبه‌های رفتاری و کنش‌های دینی مؤمنان تجلی می‌یابد. این بعد مقوله دین و دین‌داری را عمدتاً از منظر اجتماعی پیگیری می‌کند. با آن‌که دین ناظر بر امر قدسی است. اما در عین حال در مطالعه دین‌داری و احصاء شاخص‌های آن باید، اثرات دین را در محیط‌های اجتماعی جامعه جست‌وجو کرد که جنبه اجتماعی و فرهنگی پیدا می‌کنند. از زاویه دیگر برخی از محققان، مقوله دین‌داری را از سه وجه مدنظر قرار داده‌اند. در این رابطه می‌توان به نظریه شجاعی‌زند استناد کرد. وی عقیده دارد دین‌داری سه وجه مناسبی، اخلاقی و شریعت دارد که در شاخص‌سازی و مطالعه آن تمامی این وجوه باید مدنظر قرار گیرند. این سه وجه دین‌داری هستند که علاوه بر جنبه رفتاری، وجوه عاطفی و معرفتی نیز در آن‌ها وجود دارد. این وجوه با هم آمیخته و در کنار هم حضور دارند. در کنار این سه بعد، بعد شریعت عمدتاً جنبه رفتاری دارد. فرد مؤمن موظف و مکلف عمل به شریعت است. این بعد بیشتر ناظر بر شکل‌دهی و سامان‌بخشی به روابط اجتماعی است. در مقابل شریعت، اخلاق قرار دارد که در آن نیت نقش تعیین‌کننده دارد. از این رو می‌توان گفت شریعت خالص‌ترین بُعد، رفتاری و اخلاق خالص‌ترین بُعد ایمانی دین است (ن.ک به: شجاعی‌زند، ۱۳۸۴). در مطالعه دین‌داری و تعیین شاخص‌ها باید میان دانش دینی و نشانه‌های دین‌داری و پیامدهای دین‌داری تفاوت قائل شد. دانش دینی که

گلارک و استارک در نظریه‌هایشان به آن استناد کرده‌اند، از ابعاد دین‌داری محسوب نمی‌شوند، بلکه نشانه دین‌داری است.

در مجموع سنجه و شاخص‌های مهم در امر مطالعه دین و دین‌داری که متناسب با شرایط جامعه ایران می‌توانست استفاده شود به شرح ذیل احصاء شد:

الف) بعد اعتقادی و ایمانی: ۱- اعتقاد به توحید، نبوت، امامت، عدل، معاد؛ ۲- اعتقاد به فروع دین؛ ۳- اعتقاد به حرام و حلال؛ ۴- اعتقاد به جاودانگی خداوند و شفاعت پیامبر و ائمه؛ ۵- اعتقاد به این‌که ایمان به زندگی هدف و معنا می‌دهد؛ ۶- اعتقاد به مهدویت و یگانه منجی عالم بشریت (حضرت مهدی (عج))؛ ۷- اعتقاد به این‌که قرآن نص صریح خداوند است.

ب) بعد عملکردی و رفتاری دین: ۱- انجام فرایض دینی (نماز، روزه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر و غیره)؛ ۲- خواندن قرآن، ادعیه و متون مذهبی؛ ۳- اجتناب از منکرات؛ ۴- همکاری داوطلبانه با سازمان‌های خیریه؛ ۵- عمل به ارزش‌های دینی مانند غیبت نکردن، پرهیز از حرام؛ ۶- تجربه تجلی خداوند در زندگی روزمره؛ ۷- شرکت در نماز جماعت، جمعه و مراسم مذهبی؛ ۸- برپایی اعیاد دینی و مذهبی؛ ۹- رفتن به زیارتگاه‌ها و اماکن مذهبی و مقدس؛ ۱۰- حمایت مالی از مراکز مذهبی - مساجد و زیارتگاه‌ها؛ ۱۱- کمک گرفتن از ایمان و اعتقادات برای مواجهه با خطرها، گرفتاری‌ها و مواقع پراضطراب.

ج) بعد معرفتی و آگاهی دینی: به این معنی که افراد به چه میزان از احکام الهی و شرعی شناخت و آگاهی دارند.

در پژوهش حاضر برای سنجش دین‌داری، مدلی ترکیبی از شاخص‌ها و الگوهای بومی و داخلی اجرا شده در تحقیقات، مانند الگوی دین‌داری شجاعی‌زند، پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان که وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۸۱ انجام داد و تفکیک سه وجهی ابعاد دین‌داری در الگوی گلارک و استارک به کار رفت. بدین ترتیب گرایش دینی پاسخگویان در قالب چهار وجه (بعد اعتقادی، بعد مناسکی، بعد عاطفی و بعد شناختی - معرفتی) و ترکیب (۱۱) گویه مورد سنجش قرار گرفت:

روش‌شناسی پژوهش

روش این تحقیق پیمایش است. یکی از تکنیک‌های مورد استفاده در روش پیمایش، پرسشنامه می‌باشد. تحقیق حاضر با استفاده از این تکنیک انجام شده است. در این تحقیق برای ارزیابی اعتبار سنجه‌ها از روش اعتبار سازه، استفاده شد. به این

منظور از نظریات متخصصان و کارشناسان بین‌رشته‌ای در زمینه منطبق بودن محتوای سؤالات با ویژگی‌های موردنظر در دو جلسه استفاده به عمل آمد. در ادامه این روند از صاحب‌نظران درخواست گردید دیدگاه و نظریه اصلاحی و تکمیلی خود را در مورد گویه‌ها به صورت مکتوب ارائه نمایند. این کار انجام و پس از دریافت نظر متخصصان، نظر تکمیلی آنان در پرسش‌نامه اعمال شد.

برای تعیین روایی این تحقیق از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. در این مرحله، سؤال‌ها و گویه‌ها در قالب پرسشنامه تنظیم شد. تعداد ۲۱۰ پرسشنامه در شهرهای تهران (۶۰ نفر)، اهواز (۳۰ نفر)، ارومیه (۳۰ نفر)، رشت (۳۰ نفر)، زاهدان (۳۰ نفر)، ایلام (۳۰ نفر) مورد آزمون قرار گرفت. پس از انجام پیش‌آزمون و ارزیابی اعتبار و روایی پرسشنامه مقدماتی، برخی اصلاحات اعمال و پرسشنامه نهایی تدوین و آماده گردید.

جامعه آماری، حجم نمونه و واحد تحلیل

الف) جامعه آماری

جامعه آماری این طرح خانوارهای ۳۱ استان کشور در زمان اجرای طرح است.

ب) واحد آماری

هر یک از افراد ۱۸ الی ۶۵ ساله ساکن استان‌های کشور که به روشی کاملاً احتمالی در زمان اجرای طرح به عنوان واحد آماری برگزیده شده است.

ج) روش نمونه‌گیری

در این پژوهش برای تعیین نمونه‌ها از روش چندمرحله‌ای خوشه‌ای و روش نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک استفاده شد.

د) حجم نمونه

حجم نمونه براساس فرمول کوکران تعیین شد، اما با عنایت به ناهمگونی جامعه آماری و بالا بودن واریانس درونی جامعه، براساس ضریب اطمینان ۹۵ درصد؛ حجم نمونه در کل کشور ۱۵۰۴۰ نفر به شرح جدول زیر تعیین گردید:

جدول شماره ۱: توزیع فراوانی نمونه‌های براساس جمعیت ساکن شهرها

تعداد نمونه	نام شهر	جمعیت ۱۸ الی ۶۵ ساله
۴۰۰	یاسوج، ایلام، بوشهر، سمنان، بیرجند، بجنورد، شهرکرد، ساری، گرگان، خرم‌آباد، زنجان	تا ۳۰۰ هزار نفر
۴۵۰	بندرعباس، قزوین، اردبیل، یزد، اراک، همدان، کرمان، سنندج	بین ۳۰۰ تا ۵۰۰ هزار نفر
۵۰۰	رشت، کرمانشاه، قم، زاهدان، ارومیه	از ۵۰۰ هزار تا یک میلیون نفر
۵۵۰	تبریز، شیراز، اصفهان، مشهد، اهواز	از یک میلیون نفر تا ۲ میلیون نفر
۶۰۰	کرج	از یک میلیون نفر تا ۲ میلیون نفر
۱۲۰۰	تهران	بالاتر از دو میلیون نفر

روش تحلیل داده‌ها

پس از جمع‌آوری اطلاعات و تکمیل پرسشنامه‌ها، داده‌ها مورد پردازش قرار گرفت و با استفاده از آمار توصیفی برای توصیف استفاده شد. در بخش توصیف داده‌ها از جداول یک‌بعدی، و شاخص مرکزی میانگین و شاخص‌های پراکندگی انحراف معیار استفاده گردید. در بخش تحلیل داده‌ها، با استفاده از نرم‌افزار SPSS/Pe و آمار استنباطی و روش‌های گوناگون تحلیل از جمله ضریب همبستگی متناسب با نوع مقیاس‌ها برای تحلیل داده‌ها و تبیین روابط بین متغیرها استفاده می‌شود.

چگونگی سنجش و مطالعه متغیر دین‌داری

گرایش دینی پاسخگویان در قالب چهار وجه و ترکیب (۱۱) گویه به شرح زیر مورد سنجش قرار گرفت:

جدول شماره ۲: گویه‌های میزان دین‌داری

ردیف	گویه‌ها
۱	اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود.
۲	حجاب نشانه ایمان فرد مسلمان است.
۳	دین و ایمان مهم‌ترین راه غلبه بر مشکلات زندگی فردی و اجتماعی است.
۴	بدون دین نمی‌توان جامعه‌ای ایده‌آل به وجود آورد.

۵		تا چه حد به حقیقت قرآن به عنوان کتاب آسمانی و به نبوت حضرت محمد(ص) به عنوان پیامبر برگزیده خدا اعتقاد دارید.
۶	رتبه‌بندی	شما چقدر اعمال واجب دینی خود مانند نماز، روزه و... را انجام می‌دهید.
۷		هرچند وقت یک‌بار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید.
۸		هرچند وقت یک‌بار در نماز جمعه شرکت می‌کنید.
۹	بعد	هرچند وقت یک‌بار احساس می‌کنید به خدا نزدیک شده‌اید؟
۱۰	عاطفی	هرچند وقت یک‌بار به خدا توکل می‌کنید و می‌خواهید به شما کمک کند؟
۱۱	بعد شناختی	تا چه حد با احکام مربوط به اصول و فروع دین توحید، نماز، روزه، حج، و... آشنا هستید.

در مجموع ۱۱ گویه برای سنجش این ابعاد مطرح شده‌اند. گویه‌های بعد اعتقادی در طیف لیکرت از «کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم»، هم‌چنین (یکی از گویه‌های) بعد اعتقادی و شناختی در طیف شش‌گانه‌ای از «کاملاً تا اصلاً» و ابعاد مناسکی و عاطفی در طیف پنج‌گانه‌ای از «همیشه تا اصلاً» مورد سنجش قرار گرفته‌اند. نهایتاً شیوه‌ی نمره‌دهی براساس جهت گویه تغییر می‌کند. بدین ترتیب کمترین و بیشترین نمره پاسخگویان ۱۱ و ۵۷ می‌باشد. دامنه‌ی تغییرات این متغیر برابر است با $R=57-11=46$. پس، حدود هر دسته نیز برابر است با: $d = \frac{46}{5} = 9.2$. بنابراین کسب نمره‌ی $(11-20/2)$ نشان‌دهنده‌ی میزان دین‌داری خیلی کم، نمره‌ی $(20/3-29/4)$ کم، نمره‌ی $(29/5-38/6)$ متوسط، نمره‌ی $(38/7-47/8)$ زیاد و نمره‌ی $(47/9-57)$ دین‌داری خیلی زیاد می‌باشد. در ضمن، سطح سنجش این متغیر ترتیبی می‌باشد.

یافته‌های تحقیق

بخش اول: سیمای کلی پاسخگویان

۱- **حجم نمونه:** یافته‌های «پیمایش ملی هویت جمعی در ایران» با استفاده از تکنیک پرس‌وجو و مصاحبه‌ی حضوری با ۱۵۰۳۴ نفر از افراد ۱۸ الی ۶۵ ساله ساکن شهرهای ۳۱ مرکز استان کشور که به روشی کاملاً احتمالی برگزیده شده‌اند؛ تولید شده است.

۲- **جنسیت پاسخگویان:** براساس یافته‌های به‌دست‌آمده ۵۰/۱ درصد از پاسخگویان زن و ۴۹/۹ درصد مرد هستند.

۳- **وضع تأهل:** به لحاظ وضع تأهل، ۲۷/۲ درصد از پاسخگویان مجرد و ۷۱/۲ درصد متأهل هستند. و بقیه در دیگر وضعیت‌های تأهل قرار دارند.

۴- **وضع سواد و میزان تحصیلات:** به لحاظ وضع سواد و میزان تحصیلات ۴/۷ درصد از افراد جامعه نمونه بی سواد، ۲۶ درصد سیکل و ابتدایی، ۳۵/۳ درصد دیپلم و متوسطه، ۲۹/۶ فوق دیپلم و لیسانس، ۴/۲ درصد بالاتر از لیسانس هستند. میانگین سطح تحصیلات جامعه نمونه ۱۱ سال تحصیل است.

۵- **دین و مذهب:** به لحاظ دین و مذهب، ۹۳ درصد پاسخگویان شیعه، ۵/۹ درصد اهل سنت و ۰/۱ درصد از سایر ادیان و مذاهب هستند.

۶- **توزیع سنی:** از نظر توزیع سنی ۱۴/۸ درصد از پاسخگویان در گروه سنی ۵۱-۶۵ ساله، ۲۱ درصد در گروه سنی ۴۰-۵۰ ساله، ۲۸/۷ در گروه سنی ۲۹-۳۹ ساله و ۳۵/۳ در گروه سنی ۱۸-۲۸ ساله قرار دارند.

برای اطلاع دقیق و بیشتر از سیمای کلی پاسخگویان؛ اطلاعات جمع آوری شده مربوط به خصوصیات زمینه‌ای جامعه نمونه مورد بررسی در جداول جداگانه زیر با عنوان «ویژگی‌های جامعه آماری (خصوصیات زمینه‌ای)» ارائه شده است.

توصیف یافته‌ها

در بخش‌های قبل متغیر دین داری را با استفاده از تعریف نظری و عملی مورد بررسی قرار داده‌ایم و نحوه‌ی سنجیدن آن را در پرسشنامه نیز به‌طور شفاف و روشن مطرح کردیم. در این بخش، درصدهای ارائه‌ی نتایج سنجش متغیر دین داری در جامعه‌ی آماری موردنظر هستیم.

نتایج سنجش متغیر دین داری

در این جدول درصد فراوانی پاسخ‌های مربوط به میزان دین داری پاسخگویان ذکر شده است و در ادامه نتایج حاصل از سنجش دین داری تشریح می‌گردد.

جدول شماره ۳: توزیع فراوانی پاسخگویان برحسب میزان دین داری

جمع	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	متغیر	
						میزان	میزان
۱۴۸۵۰	۴۹۷۷	۷۲۴۹	۲۱۹۰	۳۸۴	۵۰	فراوانی	میزان
۱۰۰/۰	۳۳/۵	۴۸/۸	۱۴/۷	۲/۶	۰/۳	درصد	دین داری

جدول شماره ۳ نشان می‌دهد از جمع ۱۴۸۵۰ نفر پاسخگویی که میزان دین داری خود را بیان نموده‌اند، نزدیک به نیمی از آن‌ها (۴۸/۸ درصد معادل ۷۲۴۹ نفر) میزان

دین‌داری خود را «زیاد» بیان نموده‌اند (بیشترین نسبت) و $0/3$ درصد آن‌ها نیز از میزان دین‌داری «خیلی کم» برخوردار هستند (کمترین نسبت). هم‌چنین $33/5$ درصد پاسخگویان میزان دین‌داری شان «خیلی زیاد»، $14/7$ درصد «متوسط» و $2/6$ درصد «کم» می‌باشد. بنابراین، به لحاظ دین‌داری، اکثریت پاسخگویان ($82/3$ درصد) از میزان دین‌داری «زیاد و یا خیلی زیاد» برخوردار بوده‌اند و این خود حاکی از میزان دین‌داری و تعهد مذهبی بالای پاسخگویان می‌باشد.

در جدول شماره ۴ توزیع فراوانی پاسخگویان براساس میزان گرایش دینی (دین‌داری) آن‌ها منعکس شده است.

جدول شماره ۴: گویه‌های سنجش دین‌داری و میزان موافقت پاسخگویان با آن‌ها

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها						آماره‌ها
			میانگین	معیار انحراف	کاملاً موافقم	مخالفم	مخالفم کاملاً	بی‌تفرم	
اعتقادی	۱ اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود.	۱۵۰۲۲	۵۲/۹	۴۱/۷	۲/۶	۰/۷	۱/۹	۰/۷۵۷	
	۲ حجاب نشانه ایمان فرد مسلمان است.	۱۵۰۲۱	۴۲/۶	۴۰/۷	۱۱/۲	۲/۹	۲/۴	۰/۹۱۸	
	۳ دین و ایمان مهم‌ترین راه غلبه بر مشکلات زندگی فردی و اجتماعی است.	۱۵۰۱۱	۳۹/۵	۴۷/۹	۷/۹	۱/۸	۲/۸	۱/۱۶۱	
	۴ بدون دین نمی‌توان جامعه‌ای ایده‌آل به وجود آورد.	۱۵۰۱۵	۳۷/۸	۴۵/۲	۱۰/۳	۲/۷	۳/۸	۱/۲۲۸	

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها							آماره‌ها
			اصلاً	کم	خیلی کم	کم	زیاد	زیاد خیلی	کاملاً	
اعتقادی	۵ تا چه حد به حقیقت قرآن به‌عنوان کتاب آسمانی و به نبوت حضرت محمد(ص) به عنوان پیامبر برگزیده خدا اعتقاد دارید.	۱۵۰۱۴	۰/۶	۱	۱/۶	۱۱/۱	۲۱/۴	۶۴	۱/۶۰	۲/۱۲۷

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها						آماره‌ها	
			اصلاً	بندرت	اوقات گاهی	اوقات کمتر	همیشه	میانگین	انحراف معیار	
۶	شما چقدر اعمال واجب دینی خود مانند نماز، روزه و... را انجام می‌دهید.	۱۵۰۲۴	۳/۵	۷/۴	۱۴/۸	۲۶/۱	۴۸/۱	۱/۹۵	۲/۰۷۵	
			۲۲/۴	۳۳/۲	۲۷/۹	۱۶/۹	۹/۴	۳/۳۶	۲/۲۷۰	
			۳۵/۴	۲۷/۲	۲۱/۹	۹/۴	۵/۹	۳/۸۲	۲/۴۸۲	
۷	هرچند وقت یک بار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید.	۱۵۰۱۴	۲۲/۴	۳۳/۲	۲۷/۹	۱۶/۹	۹/۴	۳/۳۶	۲/۲۷۰	
			۳۵/۴	۲۷/۲	۲۱/۹	۹/۴	۵/۹	۳/۸۲	۲/۴۸۲	
۸	هرچند وقت یک بار در نماز جمعه شرکت می‌کنید.	۱۵۰۰۷	۳۵/۴	۲۷/۲	۲۱/۹	۹/۴	۵/۹	۳/۸۲	۲/۴۸۲	
۹	هرچند وقت یک بار احساس می‌کنید به خدا نزدیک شده‌اید؟	۱۵۰۰۸	۲/۱	۵/۹	۲۲/۸	۳۲/۲	۳۶/۶	۲/۱۱	۲/۸۸۷	
			۱/۴	۲/۲	۸/۸	۲۳/۲	۶۴/۱	۲/۵۸	۲/۲۵۱	
۱۰	هرچند وقت یک بار به خدا توکل می‌کنید و می‌خواهید به شما کمک کند؟	۱۵۰۱۹	۱/۴	۲/۲	۸/۸	۲۳/۲	۶۴/۱	۲/۵۸	۲/۲۵۱	

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها						آماره‌ها	
			اصلاً	خیلی کم	کم	زیاد	خیلی زیاد	کاملاً	میانگین	انحراف معیار
۱۱	تا چه حد با احکام مربوط به اصول و فروع دین توحید، نماز، روزه، حج، و... آشنا هستید.	۱۴۹۷۰	۱	۳/۴	۱۲/۹	۳۰/۲	۲۱/۵	۳۰/۵	۲/۴۴	۲/۱۲۰
			۱	۳/۴	۱۲/۹	۳۰/۲	۲۱/۵	۳۰/۵	۲/۴۴	۲/۱۲۰

در زیر نتایج حاصل از بررسی هر یک از ابعاد مذکور ارائه می‌شود:

۱- بعد اعتقادی

منظور از بعد اعتقادی دین، بعد ایدئولوژیکی و محتوای نظری دین است که بیشتر مبتنی بر اعتقادات دینی است. مهم‌ترین دستاوردهای حاصل از سنجش این بعد از دین‌داری عبارت است از:

الف) اگر بخواهیم میزان گرایش و ابراز تمایل به گویه (سنجه)های بعد اعتقادی دین را با یکدیگر مقایسه کنیم، بیشترین ابراز علاقه و وفاداری به سنجه‌ها به ترتیب مربوط به گویه‌های: «تا چه حد به حقیقت قرآن به‌عنوان کتاب آسمانی و به نبوت حضرت محمد(ص) به‌عنوان پیامبر برگزیده خدا اعتقاد دارید» با ۶۴ درصد فراوانی موافقت کامل؛ گویه: «اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود» با ۵۲/۹ درصد فراوانی موافقت کامل و گویه: «حجاب نشانه ایمان فرد مسلمان است» با ۴۲/۶ درصد فراوانی موافقت کامل است.

ب) در صورتی که بخواهیم توصیف دقیق و جامع‌تری از یافته‌های جدول به دست دهیم؛ لازم است یک‌بار آماره‌های مربوط به دو ستون «کاملاً موافق» و «موافق» جدول را باهم جمع و به تفسیر داده‌ها پردازیم. توزیع فراوانی پاسخگویان در ستون‌های کاملاً موافق و موافق گویای این معناست که: در میان گویه‌های سنجش بعد اعتقادی دین‌داری بالاترین نمره‌ی ارائه شده به ترتیب مربوط به گویه‌های: «اعتقاد به حقیقت قرآن به‌عنوان کتاب آسمانی و به نبوت حضرت محمد(ص) به‌عنوان پیامبر برگزیده خدا» با ۹۶/۵ درصد فراوانی؛ گویه «محاسبه اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء» با ۹۴/۶ درصد فراوانی و گویه «دین و ایمان به‌عنوان مهم‌ترین راه غلبه بر مشکلات زندگی فردی و اجتماعی» با ۸۷/۴ درصد است و این گویه‌ها و انگیزه‌ها نقش برجسته‌تری در مقایسه با سایر گویه‌ها در تقویت بعد اعتقادی دین‌داری پاسخگویان دارند.

ج) در قسمت مربوط به آماره‌های بعد اعتقادی دین‌داری در ستون میانگین‌ها؛ بالاترین میانگین مربوط به گویه «اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود» با میانگین ۴/۴۳ درصد است. این امر مبین آن است که در بین مؤلفه‌ها و عناصر بعد اعتقادی دین‌داری بیشترین گرایش و تمایل و ابراز تعلق به معاد است. هم‌چنین کمترین انحراف معیار مربوط به همان گویه است. و بدین معناست که در میان پاسخگویان اتفاق نظر بیشتری در مورد این مؤلفه دین‌داری وجود دارد.

۲- بعد مناسکی

منظور از بعد مناسکی به‌عنوان نشانه‌ای از دین‌داری، انجام اعمال فردی واجب دینی و هم‌چنین حضور فرد در برنامه‌ها و فعالیت‌های رسمی و جمعی نهاد دین است. مهم‌ترین دستاوردهای حاصل از سنجش بعد مناسکی دین‌داری عبارت است از:

الف) بیشترین ابراز علاقه و وفاداری به سنجه‌های بعد مناسکی دین مربوط به گویه: «انجام اعمال واجب دینی مانند نماز، روزه و...» با ۴۸/۱ درصد فراوانی گزینه «همیشه»

است. ۹/۴ درصد و ۵/۹ درصد پاسخگویان اعلام داشته‌اند که همیشه در نماز جماعت و جمعه شرکت می‌کنند.

ب) در صورتی که بخواهیم توصیف دقیق و جامع‌تری از یافته‌های جدول به دست دهیم؛ لازم است یک‌بار آماره‌های مربوط به دو ستون «اکثر اوقات» و «همیشه» جدول را با هم جمع و به تفسیر داده‌ها پردازیم. توزیع فراوانی پاسخگویان در دو ستون‌های مذکور گویای این معناست که در میان گویه‌های سنجش بعد مناسکی دین‌داری بالاترین نمره‌ی ارائه شده به ترتیب مربوط به گویه‌های: «انجام اعمال واجب دینی مانند نماز، روزه و...» با ۷۴/۲ درصد فراوانی و گویه «شرکت در نماز جماعت در مسجد» با ۲۶/۳ درصد فراوانی است.

ج) در قسمت مربوط به آماره‌های بعد مناسکی دین‌داری در ستون انحراف معیار، کمترین انحراف معیار مربوط به گویه انجام اعمال واجب دینی است. و بدین معناست که در میان پاسخگویان اجماع و اتفاق نظر بیشتری در مورد انجام اعمال واجب دینی به‌عنوان مؤلفه مناسک دین‌داری وجود دارد.

۳- بعد عاطفی

این بعد شامل احساسات، ادراکات و تأثیراتی است که فرد در رابطه خود با خداوند احساس می‌کند. مهم‌ترین دستاوردهای حاصل از سنجش بعد عاطفی دین‌داری عبارت است از:

الف) بیشترین درصد پاسخگویان در ستون‌های همیشه و اکثر اوقات و کمترین آن‌ها در ستون اصلاً و به‌ندرت قرار دارند. بدین معنی که بیشترین فراوانی مربوط به بالاترین مرتبه بعد عاطفی دین‌داری است.

ب) بیشترین ابراز علاقه و وفاداری به سنجه‌های بعد عاطفی دین‌داری مربوط به گویه: «توکل به خدا» با ۶۴/۱ درصد فراوانی گزینه «همیشه» است.

ج) در صورتی که بخواهیم توصیف دقیق و جامع‌تری از یافته‌های جدول به دست دهیم؛ لازم است یک‌بار آماره‌های مربوط به دو ستون «اکثر اوقات» و «همیشه» جدول را با هم جمع و به تفسیر داده‌ها پردازیم. توزیع فراوانی پاسخگویان در دو ستون مذکور گویای این معناست که در میان گویه‌های سنجش بعد عاطفی دین‌داری بالاترین نمره‌ی ارائه شده مربوط به گویه‌های «توکل به خدا» با ۸۷/۳ درصد فراوانی است و این عناصر نقش برجسته‌تری در مقایسه با مؤلفه دیگر در تقویت بعد عاطفی دین‌داری پاسخگویان دارند.

د) در قسمت مربوط به آماره‌های بعد عاطفی دین‌داری در ستون انحراف معیار،

کمترین انحراف معیار مربوط به گویه توکل به خدا است و بدین معناست که در میان پاسخگویان اجماع و اتفاق نظر بیشتری در مورد عنصر توکل به خدا به‌عنوان مؤلفه بعد عاطفی دین‌داری وجود دارد.

۴- بعد شناختی

این بعد به معنای آشنایی با باورهای اصلی اسلام و قبول آن‌ها با شناخت و آگاهی کامل تعریف شده است. مهم‌ترین دستاوردهای حاصل از سنجش بعد شناختی دین‌داری عبارت است از:

الف) حدود ۳۰/۵ درصد از پاسخگویان اعلام کرده‌اند که شناخت کاملی از احکام مربوط به اصول و فروع دین توحید، نماز، روزه و حج دارند.

ب) اگر داده‌های مربوط به دو ستون «اکثر اوقات» و «همیشه» جدول را با هم جمع و به تفسیر داده‌ها پردازیم؛ توزیع فراوانی پاسخگویان در ستون مذکور گویای این معناست که ۸۲/۲ درصد پاسخگویان شناختشان از احکام مربوط به اصول و فروع دین توحید، نماز، روزه و حج زیاد به بالا است.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش در بخش توصیف اطلاعات حاصل از پیمایش ملی هویت جمعی در ایران، در ابعاد گرایش‌های دینی، را به شرح زیر می‌توان دسته‌بندی و ارائه کرد:

- از مجموع ۱۵۰۳۴ نفر پاسخگو بین ۶۵-۱۸ ساله ۵۰/۱۲ درصد زن، ۷۱/۲ درصد متأهل، ۳۰/۲ درصد را از تحصیلات عالی، ۹۳ درصد شیعه، ۴۳/۱ درصد در گروه سنی ۱۸-۳۰ سال هستند.

نتایج سنجش میزان دین‌داری منعکس در جدول بالا نشان می‌دهد؛ ۸۲/۳ درصد پاسخگویانی که به ابعاد دین‌داری پاسخ داده‌اند؛ از میزان دین‌داری «زیاد و یا خیلی زیاد» برخوردار هستند و تنها ۲/۹ درصدشان میزان دین‌داری آن‌ها «کم و یا خیلی کم» می‌باشد.

- اکثر قریب به اتفاق پاسخگویان از میزان دین‌داری بالایی برخوردار هستند که این خود گویای وجود یک جامعه‌ی پویای دینی می‌باشد و یا به عبارتی، جامعه‌ی ما یک جامعه با گرایش‌های بالای دینی ارزیابی می‌شود.

- نتایج حاصل از سنجش میزان دین‌داری گویای آن است که در میان ابعاد چهارگانه دین‌داری، به ترتیب بعد شناختی، بعد اعتقادی، بعد عاطفی و بعد مناسکی واجد نقش فعال در فعال‌سازی گرایش دینی شهروندان ایرانی هستند.

- از منظر جامعه‌شناسی، در جامعه‌ای که ارزش‌ها و هنجارهای دینی قوی رواج دارد، خیلی کم هنجارها و ارزش‌ها تغییر می‌یابند و در نهایت افراد بیشتر خواهان حفظ شرایط موجود هستند.
- تقویت گرایش دین‌داری و مؤلفه‌های آن، به‌عنوان یکی از پایه‌های اصلی هویت ملی کشور، از کودکی باید در دستور کار نهادهای آموزشی و پرورشی و رسانه ملی قرار گیرد.
- دین باید جایگاه مهمی در سیاست‌گذاری‌های کلان و خرد فرهنگی و هویتی کشور داشته باشد؛ تقلیل این جایگاه موجب تضعیف هویت ملی کشور می‌شود.
- میزان بالای گرایش دین‌داری در جامعه ایران، سد بزرگی در برابر تهاجم هویتی - فرهنگی بیگانگان است و به نوعی کشور را در برابر این تهاجمات تا حد زیادی مصونیت می‌بخشد.
- با توجه به این که دین یکی از پایه‌های اصلی هویت ملی کشور ما را تشکیل می‌دهد و در میان مردم ایران جایگاه غیرقابل‌انکاری دارد، همه‌هایی که به این بُعد از هویت ملی وارد می‌شود، از دیگر ابعاد آن بیشتر و گسترده‌تر است.
- سکولاریسم، عرفی شدن دین، فرقه‌های نوظهور، ادیان ساختگی، جزم‌گرایی و تعصبات بی‌پایه به‌عنوان دگر ارزش‌های دینی محسوب شده و مهم‌ترین آفت‌های دین‌داری در جامعه ایران هستند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- اسمیت، آنتونی. دی (۱۳۸۳)؛ *ناسیونالیسم: نظریه، ایدئولوژی، تاریخ*، ترجمه منصور انصاری، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- اشرف، احمد (۱۳۸۱)؛ «بحران هویت ملی و قومی در ایران»، *نشریه بنیاد مطالعات ایرانی*.
- تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۹۰)؛ *جامعه‌شناسی دینی در شرق باستان*، ج ۲، تهران: نشر بهمن برنا.
- جهانبگلو، رامین (۱۳۸۱)؛ *موج چهارم*، تهران: نی.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۷۹)؛ «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۵، صص ۲۲۸-۱۹۳.
- داوری‌اردکانی، رضا (۱۳۷۰)؛ «بحران هویت: باطن بحران‌های معاصر»، *نامه فرهنگ*، س ۳، ش ۱.
- دواس، دی‌ای (۱۳۷۶)؛ *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ج ۹، ترجمه هوشنگ ناییب، تهران: نی.
- ساروخانی، باقر (۱۳۷۲)؛ *روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی*، جلد نخست (اصول و مبانی)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- (۱۳۷۴)؛ *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، ج ۲، پیش‌ها و فنون، تهران: پژوهش‌های علوم انسانی.
- (۱۳۷۵)؛ *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، ج ۱، چ ۳، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سراج‌زاده، حسین (۱۳۸۴)؛ *چالش‌های دین و مدرنیته*، تهران: طرح نو.
- سراج‌زاده، سیدحسین؛ پویافر، محمدرضا (۱۳۸۳)؛ «مطالعه عرفی شدن در میان ایرانیان مسلمان، مقایسه بین نسلی در تهران بزرگ»، *مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، پائیز ۱۳۹۱، س ۴، ش ۴، صص ۸۸-۶۵.
- سراج‌زاده، سیدحسین؛ شریعتی‌مزینانی، سارا؛ صابر، سیروس (۱۳۸۳)؛ «بررسی رابطه میزان دین‌داری و انواع آن با مدارای اجتماعی»، *مجله علوم اجتماعی، دانشگاه فردوسی مشهد*، ش ۴، صص ۱۴۲-۱۰۹.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۶۶)؛ *سه فرهنگ، در: رازدانی و روشنفکری و دین‌داری*، تهران: صراط.
- شایگان، داریوش (۱۳۸۰)؛ *افسون زدگی جدید: هویت چهل‌تکه و تفکر سیار*، ترجمه فاطمه ولیانی، تهران: نشر و پژوهش فرزانه‌روز.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۴)؛ «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران»، *مجله نامه جامعه‌شناسی ایران*، دوره ششم، ش ۱، بهار، صص ۶۶-۳۴.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸)؛ «چارچوبی مفهومی برای پیمایش دین‌داری در ایران»، *مجله اسلام و علوم اجتماعی*، سال اول، پاییز و زمستان، ش ۲، صص ۴۸-۷.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰)؛ *جامعه شبکه‌ای و عصر اطلاعات*، ج ۱، ترجمه احد عقیلیان و افشین خاکباز، ج ۲، انتشارات طرح نو.
- کچویان، حسین (۱۳۸۴)؛ *تطورات گفتمان‌های هویتی در ایران*، تهران: نی.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۴)؛ «دین و معنویت و روشنفکری دینی»، *گفت‌وگو درباره عقلانیت و نوگرایی*، مصطفی ملکیان، پرویز رجبی، سیدحسین نصر، جان اسپوزیتو، محمدعلی اسلامی ندوشن، محمدعلی همایون کاتوزیان، تهران: پایان.
- همیلتون، ملکم (۱۳۷۷)؛ *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، ج ۱، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- Halman, Loek, Petterson, Thorleif (1996); "Morality and Religion; A Weakened Relationship?", *Journal of Empirical Theology*, Vol 9, No 2, PP 30-47.
- Halman, L. and A. Vloet (1994); *Measuring and Comparing Values in 16 Countries of the Western World*, Tilburg: WORC.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی